

## אתיקה בכתיבת דרמה

מאת: מוטי לרנר

בשנים האחרונות התפתח סוג חדש של כתיבת דרמה בתיאטרון ובטלביזיה המכונה בלשון פופולארית "דוקודרמה" או "דרמה תיעודית" בלשוננו. כאשר משתמשים בכינוי הזה מתכוונים בדרך כלל למחזות או תסריטים שנכתבו בהשראת ארועי אמת ודמויות אמת. מספר המחזות והסרטים הנכתבים בהשראת ארועי אמת הולך ורב. בשנים האחרונות הועלו ההצגות: "גיטו", "קסטנר" "יאיר", "גורודיש", "פולארד", "מלינקי", "זינזאנה", "תיקון חצות", "ערפל", וכן הסרטים "יפוי כוח", "משפט קסטנר" "קו-300 ועוד.

עצם הזיווג של שני מושגים סותרים לכאורה - תעודה ודרמה - למושג אחד מצביע על הכפילות הקיימת בסגנון החדש, כפילות המעלה מספר שאלות עקרוניות, כמו למשל: איזה מין תעודה היא היצירה? תעודה היסטורית? תעודה תרבותית? מה זאת בכלל תעודה תרבותית? האם ההצגה או הסרט הנם אכן שחזור מדויק של האירוע? האם הדמויות המופיעות בהצגה או בסרט הן העתק של הדמויות האמת? האם יש לקרוא לדמויות שבמחזה או בסרט בשמותיהן של דמויות האמת? עד כמה מותר לכתוב לשנות את אירועי האמת ביצירה הכתובה? וכו' - עצם העלאת השאלות הללו על ידי צופים ומבקרים ועל ידי היוצרים עצמם בדיונים פנימיים (חדרי החזרות רועשים וגועשים במהלך העבודה) מחייב דיון עקרוני בסוגיית האתיקה שבכתיבת דרמה.

כמו בכל דיון באתיקה, כך גם דיון באתיקה שבכתיבת דרמה, נשאלות שאלות כגון: מה מותר ומה אסור לכתוב, מה טוב ומה לא טוב שיכתב, מה ראוי ומה בלתי ראוי להיכתב. התשובות לשאלות האלה יוצרות יחדיו מערכת של כללים שעל פיהם אמור כותב הדרמה לכתוב, אם הוא מעוניין שמעשה הכתיבה יהיה מעשה מוסרי.

לכאורה, עשוי עצם קיומם של כללים המגבילים את חרות הכתיבה להוות מעין צנזורה עצמית, העומדת בסתירה לעקרון החשוב של חרות היצירה. אלא שזוהי כמובן סתירה לכאורה. כללי האתיקה שבכתיבת דרמה לא נועדו לשרת את מי שהטיל צנזורה, אלא את הכותב עצמו - אם כאמור הוא מעוניין שמעשה הכתיבה יהיה מעשה מוסרי.

נדמה לי שההנחה שראוי לו למעשה הכתיבה שיהיה מוסרי הינה הנחה הכרחית. בבסיס ההנחה הזאת עומדת כמובן תפיסה עקרונית האומרת שמעשה מוסרי עדיף על פני מעשה בלתי מוסרי. נדמה לי גם שמיטב היצירה האמנותית יצא מתוך תפיסה עקרונית זאת, ובבדיקה חפוזה של הדרמה העולמית - גם זו שנבראה מתוך עולמו הפנימי של הכותב ולא נכתבה בהשראת ארועי אמת - אינני מוצא מחזות המשבחים מעשים "בלתי מוסריים". ההפך הוא הנכון. גם כאשר הדמויות שבמחזה מבצעות מעשים בלתי מוסריים כמו במחזה "ריצ'רד השלישי" מאת שייקספיר למשל, או "הציילו" מאת אדוארד בונד הרי ברור לקורא ולצופה שהכותב מנסה לפענח את המסתתר מאחורי המעשה ה"בלתי מוסרי" וזאת כדי להפוך את הצפייה בו לחוויה מתקנת ומטהרת. במילים אחרות - כללי אתיקה לכתיבת דרמה היו קיימים מאז ומעולם, על אף העובדה שהם לא נוסחו בצורה מפורשת.

בעיות של אתיקה בכתיבת דרמה עולות בעיקר בשני תחומים הקשורים זה בזה ומשפיעים זה על זה. התחום הראשון הוא עיצוב הדמויות, והשני הוא עיצוב פעולותיהן.

כאשר בא הכותב לתאר דמות ידועה המוכרת לציבור מן התקשורת או מתאורה ההיסטורית הוא יגלה עד מהרה שהידוע לו ולציבור על הדמות הוא בסך הכל קווי המתאר החיצוניים של הדמות: חזותה, גילה, תפקידה, מעשיה הגלויים, אולי אפילו הרגליה. קווי המתאר האלה אינם מספיקים לבניית דמות דרמטית, משום שעיקרה של הדמות הדרמטית הוא עולמה הפנימי ומניעיה הפנימיים. את אלה לא יכול הכותב לדלות מן התקשורת ומספרי ההיסטוריה - ואפילו לא מאוטוביוגרפיה של הכותב - אם היא קיימת - וזאת משום שברוב האוטוביוגרפיות אין הכותב חושף אלא את מה שברצונו לחשוף, ולא דווקא את אותן חולשות, ספקות והתלבטויות בהן מעוניין כותב הדרמה. כותב הדרמה נאלץ אפוא תמיד לבנות עולם פנימי דמיוני לדמות שהיא שרירה וקיימת. במילים אחרות, בעצם העמדתה של דמות מוכרת כדמות דרמטית יש הכרח להוסיף לה נדבך שלם של עולם פנימי שכולו פרי דמיונו של הכותב. למן הרגע הזה ואילך, הדמות הדרמטית תהיה שונה בהכרח מן הדמות האמיתית.

(במאמר מוסגר - הנדבך הזה של עולמה הפנימי של הדמות הוא הכרחי גם מסיבה נוספת - הוא הטריטוריה שבאמצעותה "מתחבר" הכותב אל הדמות, באמצעותה הוא מזדהה עימו, ובאמצעותה יוכלו לעשות כן גם השחקן וגם הצופה)

כאשר בא הכותב לעצב פעולה של דמות הוא נתקל בבעיה נוספת. בדרך כלל אופי המעשים במציאות נגזר מתוך המציאות שבה הם נעשים. כלומר המעשים במציאות מתבצעים על פי חוקי המציאות. מאידך, אופי המעשים בדרמה נגזר על פי חוקים דרמטיים. למשל: החלטה של דמות חייבת תמיד להיות תוצאה של קונפליקט עם דמויות אחרות. כדי שמעשה של דמות (ולו גם אמיתי) יוכל להיכלל בדרמה, חייב הכותב לנמק אותו מבחינה דרמטית - ובדרך כלל הנימוק הדרמטי הזה יהיה פרי דמיונו, ולא ישקף את התהליך בו נוצר המעשה במציאות. במילים אחרות: בכל מקרה בו מעצב הכותב מעשה בדרמה, הוא יאלץ לעצב אותו אחרת מכפי שאותו המעשה התרחש במציאות. גם צרוף הפעולות של הדמויות בדרמה - צרוף זה הוא עלילת הדרמה - חייב להיות בנוי על פי חוקי עלילה דרמטית. למשל: לעלילה יש בדרך כלל אקספוזיציה, סבוך והתרה. למשל: העלילה חייבת להיות מוכלת בתוך עצמה ואסור לה להיות מושפעת מגורמים שמחוץ לה. ברור שאירועי המציאות לא מתנהלים על פי חוקים אלה, ולכן כל עלילה של דרמה חייבת מעצם בנייתה כעלילה דרמטית להיות שונה מאירועי האמת שבהשראתם היא נכתבת.

שתי האבחנות דלעיל מוכיחות בעליל שאין כלל אפשרות לשחזר בדרמה אירועי אמת כפי שהתרחשו, ועל כל הצדדים השותפים למעשה האמנותי - היוצרים, הביקורת והקהל להניח מראש שאין הם צופים בשחזור של אירוע, אלא צופים בעלילה דרמטית הכתובה בהשראתו, ותו לאו.

העובדה הנחרצת הזאת שהדוקודרמה מוותרת מראש על שחזור אירועי האמת היא משאירה אפוא לדיון שאלה עקרונית ברורה: עד כמה מותר לכותב לשנות את דמויות האמת ואת אירועי האמת כדי לכלול אותם בדרמה.

לאור הניסיון שהצטבר בשנים האחרונות בדרמה הישראלית אנסה להציע להלן מספר כללים בתקווה שהם יספיקו ליצור מעין "אתיקה" זמנית של כתיבת דרמה.

א. אין לעשות שימוש לרעה בזכות שניתנה לכותב לכתוב את הדרמה כדי להתחשבן עם דמויות האמת. במילים אחרות: אסור להציג דמות של יריב פוליטי למשל כדמות מגוחכת משום שהוא יריב פוליטי. (לדוגמא - בסרט "קו-300" - הצגתי באחת הסצינות את יצחק שמיר כשהוא לבוש בפגי'מה. לכאורה אין בכך טעם לפגם, אלא שנדמה לי שהתוצאה יצרה רגע מגוחך והיא גימדה את טיעונו הפוליטי של שמיר באותה הסצנה לעומת טיעונו של פרס שהיה לבוש באותו זמן בחליפה)

- ב. אסור לכותב לעשות מניפולאציות בעובדות ההיסטוריות כדי לשרת את מטרותיו. לדוגמא - במחזה "קסטנר" (שהועלה בתיאטרון הקאמרי ב-1985) לא התמודדתי עם סוגיית עדותו של קסטנר לטובת בכר במשפטי נירנברג - וזאת מן הטעם שהעדות ניתנה בתקופה שהמחזה לא עסק בה. שמואל תמיר ז"ל הפנה את תשומת ליבי לכך שההתחמקות הזאת חשודה בעיניו כמניפולאציה. הוא אכן צדק, ונדמה לי שהמעוות תוקן בסרט "משפט קסטנר" שהוקרן ע"י הטלביזיה הישראלית כעשר שנים לאחר הצגת המחזה)
- ג. הכותב חייב לעשות כל שביכולתו לברר את העובדות כהווייתן במהלך כתיבת הדרמה, ולא לכלול בדרמה עובדה שהוא איננו משוכנע שעשה הכל כדי לברר את אמיתותה.
- ד. מותר לשנות ביודעין את הדמויות והמעשים אך ורק כאשר השינוי תורם לחשיפת האמת העמוקה שבבסיס הדמויות ומעשיהן. במילים אחרות - הבדיה מותרת כאשר היא מלמדת אותנו על המציאות יותר מן המציאות עצמה. לדוגמא:
- ה. בסרט "משפט קסטנר" האשים קסטנר את חנה סנש בכך שהיא נשברה בחקירתה ומסרה לגסטפו ההונגרי את שמות שני הצנחנים שותפיה לצניחה (יואל פלגי ופרץ גולדשטיין) ואת כתובת נקודת המפגש עימם, וכך הצליחו בלשי הגסטפו לגלות אותם ביום בו הגיעו לבודפשט. קסטנר אכן לא אמר דבר כזה במשפט. אבל ההאשמה הזאת שחנה סנש אכן נשברה וגילתה את הפרטים על שותפיה נכתבה במפורש בספרם של הנזי ויואל בראנד "השטן והנפש". מאחר שהשניים האלה חלקו את דעתם זו עם קסטנר, הרשיתי לעצמי לשים את הדברים בפי קסטנר (ולא בפי הנזי בראנד) משום שקסטנר הוא שהאשם בבית המשפט המחוזי בהסגרת הצנחנים והיה לו על כן מניע לחשוף את תגובתו להאשמה הזאת.
- משום העובדה שלמיטב ידיעתי לא נוסחו כללי האתיקה הללו במקום אחר, אני מניח שהכללים הללו אינם מצליחים ליצור מערכת מגובשת דיה, ואני מקווה שעצם הצגתם תעורר דיון שיסייע לליבוך מערכת כללים מקיפה יותר ואפקטיבית יותר. עם זאת ברצוני להעיר מספר הערות רקע:
1. כתיבת דרמה, ככל מעשה אמנות אחר, נועדה לפענח את הטבע האנושי. ב"דוקודרמה" בוחר הכותב להשתמש באירוע אמת כמסגרת להתבוננות בטבע האנושי. כלומר, אם הכותב חותר לפענוח האמת - הוא לא יכול לעוות את האירוע אותו הוא מתאר ולהציג אירוע שקרי - אלא אם העיוות, כאמור לעיל, נועד לחשוף אמת שאיננה נגלית באירוע עצמו.
  2. מסקנתו של כותב הדוקודרמה איננה בבחינת קביעה משפטית, והציבור איננו יכול ואיננו צריך לקבל אותה ככזאת. מסקנתו של כותב הדוקודרמה היא נקיטת עמדה אישית אומנותית, והיא משאירה אחריה מרחב לנקיטת עמדות אומנותיות הפוכות. (למשל: בסרט "300"- ישנן כמה מסקנות הסותרות את ממצאיהן של ועדות החקירה שדנו בנושא ובכלל זה את ממצאי דו"ח קארפ אשר סיכם את הפרשה. למסקנות המוצגות בסרט אין תוקף משפטי. יש להן תוקף ערכי בלבד)
  3. למרות האמור לעיל נדמה לי שאסור לזלזל במסקנות העולות מן הדרמה. הדרמה היא מכשיר פענוח רב עצמה משום שתהליך הכתיבה "המוסרי" נעשה מתוך מאמצים גדולים לרדת אל חיקרן של הדמויות, להבין את מניעיהן, את דחפיהן, את לבטיהן ואת מעשיהם. אם המאמצים הללו כנים, הם יכולים לחשוף תהומות שבית המשפט איננו יכול לרדת אליהן - הן בגלל מגבלות של פרוצדורה, והן בגלל אופייה של ה"הצגה" בבית המשפט - ועל כן, על אף העובדה שאין למסקנות כותב הדרמה משמעות משפטית כלשהיא, הרי יש לה משמעות בניסיון לגלות אמת.

## 4

וכמה מילים לסיכום: הדוקודרמה הוא עובדה קיימת. הוא סגנון דרמטי אפקטיבי התופס מקום מרכזי בעשייה הדרמטית בטלביזיה ובתיאטרון. הדוקודרמה תהיה אפקטיבית יותר ככל שיקשה על מבקריה להפריך אותה ואת מסקנותיה, ולכן ההקפדה על כללי האתיקה היא קודם כל עניינו של הכותב. עם זאת, חשוב לציין שהמגבלות האתיות הללו עלולות להיות למכשלה, אם הן מגבילות את יצירתיותו של הכותב ואת מאמציו לפענח את הדמויות ואת מעשיהן ברמות של עומק שההיסטוריוגרפיה והתקשורת אינן מסוגלות להגיע אליהן. הכותב חייב להיות מודע לכך שמחויבותו לאמת של הדמות המציאותית עלולה להגביל את חתירתו לפענוח ממדי העומק שלה, והוא חייב אפוא להתלבט הרבה בהגדרת האיזון בין הקפדה על אמת לבין פענוח עולמה הפנימי הבדוי של הדמות.

המחבר הוא מחזאי ותסריטאי. בין המחזות שכתב: "קסטנר" "חבלי משיח" "פולה" "פולארד" "אלזה" "סתיו ימיו" "רצח יצחק". בין סרטיו: "אהבות ביתניה", "משפט קסטנר" "קו-300" "אגוז", "המכון".